

אלימות בגדאד (1950–1951), אלימות הארכיונים

חנן קבר

המחלקה לספרות השוואתית והתוכנית ללימודי יהדות, אוניברסיטת ייל

יהודה שנהב

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

1.1.1991

באמצע 1980 עזבתי את ישראל ובאתי לארה"ב. המשפט הצפוי הפך לי למיטרד ולאחר מו"מ בין עורכי-הדין של שני הצדדים הוסכם שתוכנס לתיקי בית-המשפט הודעה שלי, כי יהודי עירק עלו לישראל בגלל כמיהה ציונית וכי הפרשה כולה נוהלה בצורה טהורה (הנוסח המדויק אינו זכור לי – הפרשה חדלה לחלוטין לעניין אותי).

החומר המקורי של המיסמכים והעדויות נמצא ברובו בתיק בית-המשפט בישראל, אך בידי נשאר עתונים, צילומי מיסמכים וצילומי העדויות, הנמסרים כאן.

בגלל ריבוי החומר, ומכיוון שחברים בו חלקים (הנמצאים בבית-המשפט), וכן משום שהוכן בעיקר לצורך המשפט, אני חושש שיהיה קשה "לבנות" את חלקיו לתמונה שלמה. לכן אני מוסר כאן את מסקנותי העיקריות, בתקווה שיעזרו לחוקר-החומר בעתיד [...]¹.

מסירה בין-דורית

את הציטוט הזה מצאנו בארכיון הפרטי של ברוך נאדל – עיתונאי, חוקר וסופר שעבד שנים רבות בעיתונות בישראל ובמיוחד בידיעות אחרונות. על קיומו של הארכיון נודע לנו בשנת 2015 בשיחה אקראית עם ד"ר ננט שטאל, ספרנית וארכיבאית הממונה על החומר הארכיוני

* מאמר זה מבוסס על פרק בספר בהכנה. אנו מודים לגיא ארליך על עבודתו הקפדנית במחקר הארכיונים, ולאיתן בר-יוסף על הערותיו היקרות מפז.

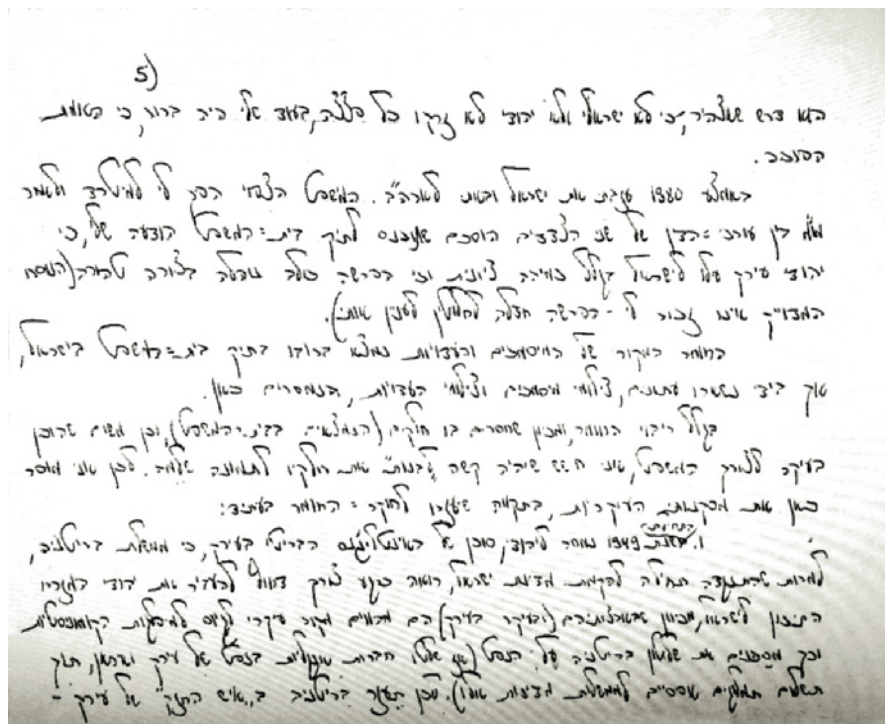
1 ארכיון ברוך נאדל, Sterling Memorial Library, Yale University. התמונה המופיעה בעמ' 131 במאמר זה היא צילום של העמוד הראשון של המסמך שנמצא בארכיון.

היהודי בספרייה על שם סטרלינג באוניברסיטת ייל. שטאל סיפרה שנאדל, שעקר מישראל לניו יורק בשנת 1981 נהג להעביר לספרייה חומר ארכיוני שצבר ומיין במשך שנים. גולת הכותרת של הארכיון היא מסמך המופנה "לחוקר-החומר בעתיד" – מסמך המתפרש על פני 71 עמודים וכותרתו "עליית יהודי עיראק לישראל 1950–1951". אל המסמך צירף נאדל כ-400 מסמכים, בהם תמלילים של עשרות ראיונות עם אנשים שנכחו בבגדאד בשנים אלו. מהמסמכים עולה כי מרדכי בן-פורת – לשעבר חבר כנסת מטעם רפ"י והמערך ושר בממשלת בגין – אחראי לסדרה של פיגועים נגד יהודים בבגדאד בשנים 1950–1951. בין המסמכים נמצא גם תיעוד של 365 השאלות שהגיש נאדל לבית המשפט בשנת 1977 בתשובה לתביעת דיבה שהגיש נגדו בן-פורת – שאילתות שאין להן תיעוד בארכיונים אחרים ויש בהן את המפתח למסירה הבינ-דורית של נאדל לחוקרים בעתיד.² איננו יודעים אם נאדל ניסה להציע את המסמכים לאחד הארכיונים בישראל – גנוך המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון מרכז מורשת יהודי בבל, הארכיון לתולדות ההגנה וכיוצא באלה – ומה הייתה תשובתם. לא בלתי סביר להניח שנאדל איבד אמון במדינת ישראל ובמוסדותיה וכלל לא ניסה להציע את המסמכים לארכיון ישראלי. אם אמנם כך, החלטתו הופכת את המסמך לדור העתיד לבעל משמעות רבה עוד יותר.

זיכרון הוא ביסודו פעולה רפלקטיבית של צירוף פיסות ידע יחדיו, כשהאחת משחזרת את חברתה. מרכיבי הרפלקסיה, נדבך על גבי נדבך, הם שקובעים את הרטוריקה של המעבר מדור לדור. הזיכרון לעולם אינו הומוגני. הריבונות שולטת בתהליכי מסירת הזיכרון, ושליטה זו מאפשרת לה לסנן ולנווט אותו לצרכיה הפוליטיים. המסמך לדור העתיד הוא אקט מובהק של כינון זיכרון באמצעות התנועה מהנתון הראשוני אל התוצר של הרפלקסיה המופעלת עליו. במקרה שלפנינו המעבר מהדור הראשון לדור הבא אחריו הוא תוצאה של מהלך שבו פיתח נאדל באמצעות מחקרו המדוקדק מבט נוסף, רפלקטיבי, על הדור שקדם לו. אבל הרפלקסיה הזאת היא לעולם חלקית וסלקטיבית, ולכן ככל שהשלב השני של הזיכרון הוא מלא, עשיר ומכיל יותר את חלקיו של המידע הראשוני, כך הוא זוכה ליותר סמכות ועוצמה. כך הופכת פעולת הזיכרון לאקט פוליטי המקיים יחס לא סימטרי בין מושא הזיכרון לבין הרפלקסיה המופעלת עליו. המושא עצמו הוא נתון קבוע ויציב, לפחות לכאורה, ואילו הטמפורליות של הרפלקסיה היא זאת שמכתיבה את תכליתו. האקט הפוליטי הרפלקטיבי הוא זה שמשנה את המציאות שבמסגרתה פועלת הרפלקסיה של הזיכרון.

במסמך לחוקרים בעתיד מגולל נאדל שתי פרשות של אלימות: האחת היא פרשת האלימות בבגדאד בשנים 1950–1951, והשנייה היא האלימות שהופעלה נגדו בעת שיצר את הארכיון וניסה להרכיב מתוכו את סיפור מעורבותו בנושא. מן השאלות שהגיש נאדל לבית המשפט – הנחשפות כאן לראשונה – נפרש סיפור הפרשה וזוכה לייצוג חסר תקדים.

2 תביעת הדיבה נגד נאדל הוגשה באוגוסט 1977; גזר הדין התקבל בנובמבר 1981.

מתוך ארכיון ברוך נאדל, הספרייה על שם סטרלינג, אוניברסיטת ייל

לפני שנציג את ארכיונו של נאדל נתאר בקצרה את האירועים האלימים שהתחוללו בבגדאד מ־15 במרץ 1950 ועד יוני 1951, עת הסתיים מבצע הטסת יהודי עיראק לישראל, שכונה בשם המקראי "מבצע עזרא ונחמיה". במרץ 1950 חוקק הפרלמנט העיראקי חוק ויתור על הנתינות (De-Naturalization Law) – חוק שאפשר לכל יהודי המעוניין בכך לצאת את עיראק, במחיר של ויתור על נתינותו ואובדן זכות השיבה לעיראק בעתיד. את חקיקת החוק הוביל ראש ממשלת עיראק תופיק אלסווידי, בוגר אליאנס ובעל ידידים יהודים רבים, בהם מנהיג הקהילה יחזקאל שמטוב והשליח הציוני מרדכי בן־פורת. החוק, ששמטוב ובן־פורת מילאו תפקיד חשוב בתהליך התקבלותו, אפשר למעשה את הגירתם של יהודי עיראק לישראל. ב־10 במרץ 1951 הגיש נורי סעיד, ראש הממשלה שהחליף את אלסווידי, הצעת חוק לבית הנבחרים ולסנאט בדבר הקפאת רכושם של היהודים משוללי הנתינות. כדי למנוע עסקאות בפרק הזמן שבין חקיקת החוק והפעלתו, סגר משרד האוצר העיראקי את הבנקים למשך שלושה ימים והמטטרה החלה בפעולות למימושו. חנויות יהודים נסגרו ונחתמו, רכוש וכלי רכב הוחרמו, חיפושים נערכו בכתי סוחרים וצורפים (גת 1989). בעקבות חקיקת חוק הוויתור על הנתינות נפתח בבגדאד משרד לרישום יהודים המעוניינים להגר, ואולם בתחילה לא מיהרו היהודים להתייצב: ביום הראשון להרשמה התייצבו רק שלושה יהודים, ועד 7 באפריל 1950 נרשמו

בסך הכול 126 יהודים. אולם בימים שלאחר הפיצוץ הראשון, שהתרחש ב-8 באפריל 1950 בקפה אל-ביאדא, נרשמו 3,400 יהודים להגירה, ועד סוף חודש אפריל הגיע המספר לשיא של 25,300 נרשמים. בין מאי לדצמבר 1950 ירד שיעור הנרשמים (אין בידינו נתונים מדויקים). ואז הגיע הפיצוץ השני: ב-14 בינואר 1951 הושלך רימון יד לעבר בית הכנסת מסעודה שם טוב. חמישה יהודים נהרגו, בהם שני נערים, ועוד 19 בני אדם ששהו במקום נפצעו. הרימון הושלך בשעה שבע בערב מחלון מבנה שניצב מול בית הכנסת, דקות ספורות לאחר שיצא מהמקום אוטובוס שהוביל יהודים לשדה התעופה בדרכם לישראל. הפיגוע הקטלני היכה את הקהילה היהודית בתדהמה והביא לעלייה חדה בשיעור הנרשמים להגירה באותו החודש. אם בששת השבועות שבין 1 בדצמבר 1950 ל-13 בינואר 1951 נרשמו 2,300 יהודים להגירה, בתקופה המקבילה שלאחר הפיגוע נרשמו 7,600 איש ואישה. בהמשך שנת 1951 התרחשו עוד שלושה פיצוצים: ב-14 במרץ במשרד המידע של שגרירות ארצות הברית בבגדאד, ב-10 במאי בסוכנות המכוניות היהודית בית-לאווי, וב-5 ביוני בבניין חברת סטנלי שעשוע.

בעקבות האירועים נעצרו עשרות יהודים עיראקים שהיו חברים במחתרת הציונית ("השורה") והואשמו בהטלת הפצצות. מתוכם הועמדו לדין 28 יהודים ושבעה ערכים, רובם הגדול אנשי רשת שהקימו פעילים ציונים בעזרת המוסד (גת 1989, 151). בתום משפט מתקשר נכלאו שניים מהם לתקופות מאסר שונות: אליהו גורגי ויהודה תגר. תגר היה קצין מודיעין ישראלי שהגיע לבגדאד בשליחות חשאית תחת שם בדוי, נשפט למאסר עולם ושוחרר לאחר עשר שנים. שניים אחרים, יוסף בצרי ושלום צאלח, הוצאו להורג בתלייה במרכז בגדאד בינואר 1952. המטוס האחרון מבגדאד לישראל יצא ב-5 ביולי 1951.

בסך הכול היגרו מעיראק 124,000 יהודים, ונותרו בה כ-500.³ אין ספק שהפיצוצים הביאו לגידול מרשים בשיעורי ההרשמה להגירה בין מרץ 1950 ליוני 1951. מראשיתה הצמיחה הפרשה שיח יצרי שכלל גילויים והסתרות, אשרורים והכחשות. כל הפיצוצים היו מינוריים; כולם מסכימים שהם לא נועדו לגרום נזק בנפש אלא רק ברכוש. איתרע המזל ובכית הכנסת מסעודה שם טוב היו הרוגים – דבר שעורר תסיסה גדולה בקהילה, שלא שככה עד היום. האירוע בבית הכנסת הפך למסמן של האירועים כולם, מעין גלעין מרוכז של אלימות שייצוגיו מופצים שוב ושוב בשיח הישראלי לאורך השנים, כאשר כל ארטיקולציה שלו משרתת אינטרסים פוליטיים שונים ואף סותרים.

לפי הגרסה של מרדכי בן-פורת, שנשלח בשנת 1949 מישראל לעיראק כדי לארגן את פעילות המחתרת הציונית בבגדאד ואת מבצע העלייה, את הפצצה על בית הכנסת הטילו גורמים לאומניים עיראקיים על מנת לפגוע ביהודים ולזרז אותם לצאת מעיראק (בן-פורת 1996). לפי גרסתו של נאדל, יהודים ציונים הם שביצעו את ההתקפה הנפשעת על מנת להפחיד את

3 נתונים אלו מבוססים על המסמך של נאדל וכן על השלמות מכמה מקורות: גת 1989; מאיר-גליצנשטיין 1993; בן-פורת 1996; السوداني 1980; Shilak 2005.

היהודים המהססים ולעודד אותם להירשם ליציאה לישראל.⁴ אפשר ללמוד הרבה על הפרשה מתגובתה של הקהילה העיראקית בישראל לאירועים בבגדאד. בכל העיתונים בישראל דווח כי מילותיהם האחרונות של יוסף בצרי ושלום צאלח כאשר עלו לגרדום היו: "תחי מדינת ישראל" (הלל 1985, 342). לכאורה היה אפשר לצפות שיהודי עיראק בישראל יגיבו בזעם על ההוצאה להורג, אולם אסיפות האבל שארגנו ועדי הקהילה בערים שונות בארץ לא הצליחו לעורר הזדהות המונית. יתר על כן, במסמך מסווג שנשלח מהמחלקה למזרח התיכון של משרד החוץ אל שר החוץ משה שרת סיפר פקיד המשרד משה ששון כי הרגשות האופייניים בקרב מרבית העולים החדשים הם "רגשות שמחה לאיד". המסמך מדווח כי לא מעטים מתושבי המעברות יוצאי עיראק הגיבו על התלייה במילים: "זוהי נקמת אלוהים מהתנועה שהביאתנו עד הלום".⁵ היה זה ביטוי של מחאה חריפה ויוצאת דופן; הוא העיד על כך שרבים מבני הקהילה ומבנותיה סברו כי אנשי התנועה הציונית הם שהשליכו את הפצצות במטרה להביא את יהודי עיראק לישראל בעל כורחם (Shenhav 2006, 110–113).

המתח שעוררו האירועים האלימים בבגדאד הוביל להקמת ועדת חקירה מזוורת בשנת 1952, שמטרתה הייתה להרגיע את היהודים העיראקים הנסערים. בארכיונים אין פרטים על מסקנותיה של הוועדה ועל אופן עבודתה. המידע היחיד הקיים עליה מופיע בספרו של בן-פורת:

בגבור הרינונים בקרב העולים מונתה בתחילת שנות החמשים ועדת חקירה, שאחד מחבריה היה שלמה הלל. הוועדה שמעה עדים רבים, אך לא הגיעה לשום ממצא שיאשש את השמועות או יפריך אותן אחת ולתמיד. לכן המליצה הוועדה, כי לאחר שהאסירים שהיו באותה עת בעיראק ישלימו את ריצוי עונשם וישוחררו, תמונה ועדת חקירה חדשה, והיא תשמע אותם ותנסה להגיע למידע חדש (בן-פורת 1996, 155).

בסוף שנת 1960 מינה איסר הראל ועדת חקירה נוספת של המוסד. הוועדה התכנסה בחשאי בנובמבר 1960, ראיינה 12 עדים בלבד – איש אינו יודע מה היו השיקולים לבחירתם – וניכר שהזרז להקמתה ולחתום את העניין. כעבור שלושה שבועות בלבד פורסמו מסקנות הוועדה, שלפיהן אין הוכחות לטענה שבן-פורת אחראי לפיגועים. אל משפט הדיבה נגד ברוך נאדל ב-1977 הגיע בן-פורת כשהוא מצויד בפרוטוקול ועדת החקירה של המוסד מדצמבר 1960. בן-פורת ייחס את הקמת הוועדה להחלטה קודמת של הוועדה מ-1952, אולם

4 לפי גרסת בניינים שהציע אהוד עין-גיל האירועים האלימים היו פרי יוזמה מקומית של חברי המחותרת הציונית, שפעלו על דעת עצמם בלי ידיעתה של מדינת ישראל. לפי גרסה זו רצו השליחים והפעילים המקומיים ליצור לחץ פסיכולוגי על ממשלת ישראל, שהתמהמהה בעלאת יהודי עיראק בשל הקשיים שהיו כרוכים בקליטת המהגרים היהודים פליטי השואה מרומניה ומפולין. גרסה זו מצביעה על אפשרות של עימות או חילוקי דעות בין השליחים הציונים לבין ההנהגה בישראל ועל אינטרס עצמאי של הפעילים בשטח (שגב 2006).

5 הארכיון הציוני 2563/61, ללא תאריך.

לא מן הנמנע שרודר בן-גוריון ביקש לחלץ את שותפו הפוליטי בן-פורת מן המצוקה שאליה נקלע בעקבות ההאשמות החוזרות ונשנות שהפנו נגדו יהודים עיראקים ועיתונאים. המסמך של נאדל לחוקרים בעתיד נושא את התאריך 1 בינואר 1991, וזו נקודה חשובה למעקב אחר גלגולי הדיון שלפנינו, מפני שבאותה עת ככל הנראה לא ידע נאדל מה נאמר בוועדת החקירה של המוסד. לפי הארכיון של נאדל אין ספק שהפעילים הציונים הטמינו או הטילו את הפצצות; לפי גרסתו יש עדויות ממוסמכות רבות המבוססות על מקורות מגוונים, לרבות אנשים שהיו עדים לאירועים או שמעו עליהם מכלי ראשון. הארכיון כולל את המסמכים הרבים שאסף נאדל במהלך המחקר שערך על הפרשה ובהם גזרי עיתונים של דיווחים שהופיעו בעיתונות העיראקית על המשפטים וכן ראיונות ומכתבים ששלחו משפטנים יוצאי עיראק לשר המשפטים אז יעקב שמשון שפירא, ובהם קבלו על היחס המזלזל של שלטונות מדינת ישראל כלפי בית המשפט העיראקי. בשנת 1990, כאשר חיפש נאדל מידע נוסף בבית הספרים הלאומי, מצא שהעמודים בעיתונים העיראקים מאותם הימים נתלשו. כמי שחקרו את הסוגיה במשך שנים רבות, נראה שיש די והותר הוכחות מצטברות המצביעות על מעורבותו של בן-פורת בפרשה. אף שההוכחות מבוססות על עדויות שלא ניתן לצרפן להכרעה פוזיטיביסטית, קשה להתעלם מן הקשר הישיר בין הפיצוצים לבין העלייה הדרסטית בשיעורי ההרשמה להגירה, וכן מן הקשר בין הפיצוצים לבין הפסקת פעילות הרכבת האווירית שהביאה עולים מרומניה. במאמר זה איננו מתכוונים לעסוק בשאלה "מי נתן את ההוראה" ומי ביצע אותה – כפי שנשאל לגבי אירועי "עסק הביש" במצרים בשנת 1954. אולם כפי שנראה להלן, האירועים במצרים שימשו בשיח מעין תותב של אנלוגיה שאפשר בעת ובעונה אחת דיבור והסתרה של האירועים שאותם כינה בן-פורת "עלילת בגדאד" (שם, 147).

את ארכיונו של נאדל אנו קוראים בתור "התפרצות שיחנית" – החשובה ביותר בין שלל התגובות שעסקו במרוצת השנים באירועי האלימות בבגדאד. תפיסתנו זו נובעת מן העובדה שרוב המחקר בנושא התבסס על מקורות ציוניים, ובגנזך המדינה נמצאים תיקים הקרויים "תיקי בגדאד 1951", שעדיין סגורים לציבור בתואנה של צנעת הפרט, למרות כל מאמצינו לעיין בהם. לאחר שנציג את טענותיו של נאדל, נציב מולן את מסמכי ועדת החקירה של המוסד (שאותם נכנה לצורך הדיון בארכיונים "ארכיון המוסד"), מסמכים שלא היו חשופים בפני נאדל באותה עת. מאחר שמשפט הדיבה נקטע באיבו עם השגת הסכם פשרה בנובמבר 1981, המסמך של נאדל מקוטע ואפשר לחלץ ממנו רק את סדרת השאלות שהציג לתובע, כנהוג במשפט דיבה אזרחי. התשובות לשאלות הללו חסרות מפני שלא היה ניתן למצוא אותן בארכיון בית המשפט בהרצליה או בארכיב בית המשפט. להלן נציג את עיקרי המסמך של נאדל, ששופך אור חדש-ישן על הפרשה, ונפגיש אותו עם ה"חורים" בארכיון בתי המשפט וב"ארכיון המוסד".

במבט לאחור, שני הארכיונים – הארכיון הגלוי של נאדל והארכיון הנסתר של מערכת הביטחון – מספקים צוהר לפוליטיקה של פעולות הזיכרון והשימור בארכיון. היכולת להשתמש בפרספקטיבה של "חוקרי-החומר בעתיד" ולעמת בין שני ה"ארכיונים" הללו מאפשרת לנו ללמוד כי המשותף לשניהם הוא המסקנה הזוהר בדבר האנלוגיה בין האירועים בעיראק והאירועים במצרים. אלא שהשימוש באנלוגיה היה הפוך בכל אחד מן הארכיונים.

גילוי וכיסוי בלשון

ברוך נאדל נולד בתל אביב ב-1926. הוריו, ילידי רוסיה, היו חברים בתנועת פועלי ציון שמאל. הוא היה פעיל בהגנה ובפלמ"ח ובהמשך הצטרף ללח"י. את הקריירה העיתונאית שלו החל בביטאונים של תנועת לח"י, ובהמשך פרסם תחקירים וכתבות בעיתונים דבר, על המשמר, ידיעות אחרונות והעולם הזה. נאדל התמקד בחקירה ובחשיפה של שחיתויות ציבוריות ומאמריו עוררו לא פעם סערות.

באמצע שנות השישים נשכר ברוך נאדל על ידי הוצאת מערכות, בית ההוצאה לאור של צה"ל, לכתוב ספר שיתעד את "מבצע עזרא ונחמיה". במסמך שהותיר לחוקרים בעתיד טען נאדל כי במהלך כתיבת הספר התברר לו שמדינת ישראל הייתה מעורבת ישירות במעשי האלימות בבגדאד ואף אחראית להם. התוצאות הראשוניות של עבודת התחקיר העלו כי על מנת לשכנע את היהודים המהססים, ובמיוחד את אלה המתנגדים לעלייה, לעזוב מיד את עיראק, נקטה מדינת ישראל סדרה של פעולות אלימות שבהובלתן נקשר שמו של מרדכי בן-פורת, אז חבר כנסת, שנשלח לעיראק בראשית שנות החמישים על ידי המוסד הישראלי לעסוק בארגון העלייה. נאדל הציג את גילויו המסעירים בפני הוצאת מערכות. התגובה הייתה חריפה: נאדל התבקש להפסיק את כתיבת הספר. במקומו פנתה הוצאת מערכות אל הסופר יהודה אטלס והזמינה אותו לכתוב את הספר, ואכן בשנת 1969 פרסם אטלס את ספרו עד עמוד התליה: עלילות המחתרת בעיראק (אטלס 1969). בספר לא הופיעה כל התייחסות לחשדות הכבדים שעלו מתחקירו של נאדל.

מטולטל מן החוויה החליט נאדל לפרסם חלקים ממצאיו באיחור של כעשור. יריית הפתיחה הייתה ריאיון עמו שהופיע באפריל 1977 בכתב העת במערכה: בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח, שבו האשים נאדל את בן-פורת ביוזמה לפעולות האלימות סביב ההגירה ואף טען שבן-פורת עצמו הטיל את הרימון אל חצר בית הכנסת מסעודה שם טוב (במערכה 1977).⁶ בתגובה הגיש בן-פורת באוגוסט 1977 את תביעת הדיבה נגד נאדל (דבר 1977א; ידיעות אחרונות 1977).⁷ כחודש לאחר מכן הגיש נאדל את כתב ההגנה שלו במענה לתביעה (דבר 1977ב). בנובמבר 1977 חייב בית המשפט את בן-פורת להשיב על 365 השאלות שהפנה אליו נאדל (אדירם 1977). במסגרת הכנותיו לקראת המשפט ראיין נאדל כשמונים בני אדם, חלקם נכחו בסביבת בית הכנסת בזמן האירוע. לשם השוואה, ועדת החקירה שהקים בשנת 1960 ראש המוסד איסר הראל ראינה כאמור רק 12 עדים.

6 בריאיון כינה נאדל את הציונות "תנועה של קבוצת עסקנים" ואף הוסיף: "מה שאירע בעיראק, אירע גם במרוקו".

7 לימים הסביר בן-פורת מדוע המתין והגיש את התביעה רק בחודש אוגוסט: "הואיל ועיתוי הפרסום היה ערב בחירות, שבהן התמודדתי ברשימה עצמאית, לא רציתי לערב עניין זה במערכת הבחירות. על כן הגשתי את התביעה נגד ברוך נאדל רק באוגוסט 1977", בן-פורת 1996, 219.

גזר הדין התקבל רק כעבור ארבע שנים, בנובמבר 1981, ונקבע בו כי "בצינינו כי שליחי המדינה הטילו פצצות [...] הושפע מר נאדל מן הפרסומים הזדוניים שיצאו מטעם שלטונות עיראק ולא היה מצויד במכלול העובדות", וכן כי נאדל חוזר בו "מכל האשמות אשר הטיח כנגד שליחי המדינה ופעיליה, ומתנצל על כל עוול אשר נגרם להם עקב הפרסומים"⁸. יש יסוד סביר להניח – אם כי אין מסמכים המאשרים זאת – שבית המשפט כפה על נאדל את הפרשה לאור ממצאי ועדת החקירה של המוסד ("ארכיון המוסד"), שאותם לא הכיר באותה העת. במסגרת הפרשה הסכים נאדל, בין היתר, לנוסח: "עליית יהודי עיראק במסגרת מבצע 'עזרא ונחמיה' באה מתוך כמיהתה של יהדות עיראק לארץ הקודש" (בן-פורת 1996, 220). הייתה זו אולי הפעם הראשונה בתולדות הציונות שבה קבע בית משפט את זהותם הלאומית של יהודים.

בפברואר 1978, זמן קצר לאחר תחילת המשפט, כתב שלום כהן, יד ימינו של אורי אבנרי, מאמר בשבועון *Jeune Afrique* שליווה את הפרשה והפיץ את הדיה מחוץ לישראל. כהן כתב בין היתר את הדברים הבאים:

משפט זה די היה בו כדי לחרוג מממדיו הצרים ולהפוך למשפט של "הציונות האכזרית". בן-פורת מואשם על ידי ברוך נאדל בהשתתפות בקבוצת העסקנים אשר הצליחה לכפות את עצמה על עם ישראל באמצעות הצימאון שלה לשררה (Cohen 1978).

כהן נסמך על דבריו של נאדל בתארו את ההגירה מעיראק כ"הגירה מאולצת" אשר "נלחצה לכיוון ישראל בשיטות טרוריסטיות שהאחראים להן היו ישראלים" (שם). כאמור, איננו עוסקים במאמר זה במהימנות הדיווח על העובדות; ענייננו העיקרי הוא בתחבולות הרטוריות שבאמצעותן בחר נאדל לתקוף את אמינותו של התובע ולהתגונן מפני תביעת הדיבה. כפי שנראה מייד, נאדל הציג סדרה של שאלות מיתממות שבאמצעותן גולל את גרסתו לסיפור. השאלות מיוסדות על בנייה רטורית של אירוניה, שבה לכל פעולת דיבור יש כפל משמעות, האחת גלויה והשנייה סמויה, והחזרה הכפייתית שלהן מייצרת היקבעות יתר. את סדרת השאלות שלו פתח נאדל בשאלה הבאה:

[1] האם נכון, כי בשנת 1956, כאשר החליטה מפא"י למנותך לראשות המועצה המקומית אור-יהודה, שכמעט כל תושביה היו עולים מעירק, הוטחו נגדך האשמות פומביות, ע"י יוצאי-עירך, כי היית מעורב בפרשת זריקת הפצצות על מקומות ריכוז יהודיים ומקומות אחרים, בבגדאד, בשנים 1950–1951?

סימן השאלה הוא מסמן שמנכיח את המשפט שקדם לו. השאלה, המבקשת לברר את אמתות המידע, מנכיחה את התשובה בעצם השאלה – למשל שבן-פורת לא מונה, כמקובל, על ידי שר הפנים, אלא על ידי מפא"י, מפלגת השלטון. הפנייה לקולם של תושבי אור יהודה, יוצאי עיראק, מבקשת לייצג את חוויותיהם האישיות, והתשובה כבר מונחת מראש בשאלה משום

שגם תשובה שלילית תותיר את ההאשמות מרחפות באוויר. השאלות מבוססות שוב ושוב על הרטוריקה "האם נכון ש...", המודיעה לקורא כי מייד יגיע תורו של מבע אירוני. בעניין זה הלך נאדל על קרקע בטוחה. הזעם של הקהילה העיראקית בישראל זכה לביטוי גלוי בעל פה ואחר כך בכתב מפי מי שהגדירו את עצמם נפגעי הפרשה כמו נעים גלעדי (Giladi 1990; 1992), שכינה את המאורעות בבגדאד "הסקנדלים של בן-גוריון".

להלן שאלות 4, 5, 6 ו-8:

4. האם נכון, כי בסניף מפא"י ברמת-גן נערכה ב-1955 הצבעה על מועמדותך לראשות המועצה של אור יהודה?

5. האם נכון, כי באותו הזמן הושמעה הטענה, כי יש לך חלק בזריקת הפצצות בעיראק?

6. האם נכון, כי לאחר המינוי הנ"ל, כאשר יצאת לרחובות אור-יהודה, קראו אחריו לא פעם ברחובות: "רוצח!" כשהכוונה הברורה היא, שאתה מעורב בזריקת הפצצות, שאחת מהן הרגה 5 יהודים, מהם שני נערים?

האם נכון, כי קראו אחריו ברחוב "גנב" כשהכוונה היא שהיית מעורב בגניבת כסף ורכוש של עולי-עירק? האם נכון שלא הגשת נגד התושבים הללו תביעות על הוצאת דיבה?

נאדל מגולל את הנרטיב ההיסטורי באמצעות תסריט המורכב משאלות בלבד. השאלות מנוסחות במבעים של תשוקה ותיעוב המיוחסים לקהילת יהודי עיראק עצמם; נאדל מנסה את כוונתם של אנשי הקהילה באמצעות המבע האירוני. את התיעוב המופגן שלו כלפי בן-גוריון מציג נאדל באמצעות אישה מיוצאי עיראק:

10. האם נכון, כי תושבת אור-יהודה הטילה בפניך שתן ו/או פרש, כשהיא מאשימה אותך בזריקת פצצות בעירק ו/או בגזל רכוש העולים משם?

נאדל מציג את ההסכמה המובלעת בין המוען לבין הנמען על הקריאות "רוצח" ו"גנב" כמובנת מאליה; לשיח הזה שהוא בונה יש משמעויות ליטרליות וקונקרטיות. המשמעות הטיפוסית לכל שימוש בפיגורה של האירוניה היא מעשה ההיתממות. באמצעות האירוניה הוא מעמיד פנים. התוצאה הישירה של ההיתממות האירונית היא שגם אותה שאלה המציגה את עצמה, לכאורה, כעדות לאי-ידיעה של פיסת מידע קונקרטית וספציפית, עשויה להתפרש על ידי המאזין החיצוני לדיאלוג האירוני, כלומר על ידי בית המשפט, כשאלה רטורית. זו שאלה כאקט אירוני, שאלה שאיננה אמתית, שאלה שהיא דווקא היפוכה של שאלה, שהרי התשובה כבר כלולה בה. בדרך זו המסמנים "רוצח" ו"גנב" נעים במרחב העמום שבין שימוש אירוני ופיגורטיבי לבין שימוש ליטרלי וקונקרטי.

סדרת השאלות המשובצות זו בזו מגוללת סיפור אלטרנטיבי במתכונת כרונולוגית, גם בהיעדרן של תשובות. הסיפור חושף את השברים ואת החללים שהוכחו על ידי בן-גוריון, ובדרך זו מתאפשרת הפעלה של סדרה חזרתית של עמדות סינגולריות של סובייקט המסרב להיות מוכפף לחלוטין כאובייקט לאינטרפלציה שמפעיל כלפיו בית המשפט. כך מכונן עצמו נאדל כקולו של עיתונאי-חוקר, אינטלקטואל, כלומר זה שמדבר את האמת אל

הכוח. הפרקטיקה שנקט נאדל להגנה מפני תביעת הדיבה היא חלק בלתי נפרד מן הפעולות הפוליטיות שנקט נגד המחיקה וההשתקה של אירועי בגדאד 1950–1951. הייתה זו השתקה מסיבית, שהיו שותפים לה מוסדות המדינה, העיתונות, הארגונים השונים של קהילת היהודים העיראקים בישראל – וכמובן מרכזי בן־פורת והתומכים בעמדתו.

בשאלה 50 נאדל מגלה טפח נוסף מן הסיפור:

האם ידוע לך, כי מר שלמה הלל אמר בכנסת לקבוצת ח"כים, שביניהם עולים מעיראק, כי ניתן, כמובן, לגלות את האמת, מי זרק את הפצצות בבגדאד, אך שום תועלת לא תצמח מכך למדינת ישראל?

המילה "לגלות" מסמנת שתי משמעויות שונות בתכלית. האם התכוון הלל "לגלות" במשמעות של לחשוף (to reveal), או "לגלות" במשמעות של לחקור (to discover)? או שמא דווקא התכוון לטשטש בין השתיים? לנאדל אין ספק שהלל יודע את האמת ולכן הוא מתכוון לחשיפה ולא לגילוי. קרוב לוודאי שנאדל שמע על כך, ואם לא – הייתה לו אינטואיציה בריאה: כאמור, שלמה הלל היה אחד החברים בוועדת החקירה שהוקמה ב־1960 לבחינת הפרשה. משום כך קשה להאמין שהלל התכוון לגילוי במובן של חקירה, אלא לגילוי במובן של חשיפה.

נראה אפוא שנאדל מייחס להלל כפל לשון. כפל לשון זה איננו זליגה מקרית: זהו האופן שבו מיוצג כל צומת בשיח המורכב על האלימות בבגדאד. כל החשיפות על הפעולות בעיראק מגומגמות ומציגות גילוי והסתרה בלשון בעת ובעונה אחת. זאת הסיבה שכדי לאשר את ממשותם של אירועי האלימות נזקק נאדל לסדרה ארוכה ואף מייגעת של שאילתות. ואולם אף שהחזרתיות האובססיבית שנוקט נאדל אינה יכולה להוכיח אחת ולתמיד שהאירועים האלימים אכן אירעו, נראה שהיא מצליחה בכל זאת ליצור אפקט רב־עוצמה של ממשות, היקבעות יתר, שחוזר ומאשר את עובדת מעורבותו של בן־פורת באירועים האלימים.

בהקשר זה כדאי להתמקד בשאלה 16. כמו קודמותיה וכמו אלה שבאו אחריה, גם שאלה זו מייסדת את עמדת ההתנגדות שלה על הפיגורה של האירוניה. האירוניה מביאה לכך שמשאלה 16 משתמעת הנגדה בין הגינותו של בית המשפט העיראקי לחוסר הגינותו של בית המשפט הישראלי, המתגלה כעושה דברו של הריבון הישראלי. רק לאחר שהניח את היסודות לקביעה בדבר הגינותו של בית המשפט של הריבונות העיראקית מוסר נאדל את האשמותיהם של יוצאי עיראק כלפי מארגני העלייה.

בהמשך, בשאלה 18 הוא שואל:

א. האם נכון, כי ב־2.5.66 שלח מי שהיה סגן במועצה המקומית אור־יהודה, מר כדורי אלוויא, מכתב לראש־הממשלה, מר לוי אשכול ז"ל, ולשר המשפטים, מר יעקב שמשון שפירא, שבו קובע מר אלוויא, כי בית המשפט, שדן את יוסף באצרי ז"ל ואת שלום צאלח ז"ל למיתה, בעוון זריקת הפצצות, היה בית משפט הוגן? (ראו מכתבים מצורפים מ־2.5.1966 ו־8.8.1966)

ב. האם נכון, כי באותו מכתב טען מר אלוויא, כי אתה נהגת בעיראק בחוסר זהירות פושעת?

ג. האם נכון, כי באותו מכתב טען מר אלוויא, שההאשמות נגדך בעניין אחריות להטלת הפצצות הועלו מייד אחרי המשפט בעיראק, והושמעו גם ב־1955 באור־יהודה?

נאדל מציג את בן-פורת כמי שהגיע לארץ ישראל ב-1945 ונשלח אחרי קום המדינה לבגדאד כדי לקדם את פעילות המחתרת הציונית ולפעול למען העברת יהודי עיראק לישראל, אבל צובע את כל פעילותו ה"מפוארת" בגוון מטריד של חוסר לגיטימיות מוסרית. הוא מייחס לבן-פורת סדרה של פשעים, ובראשם הטלת הרימון וגרימת מוות וכן את ההסגרה והאחריות לתלייתם של שני מטילי הפצצות מטעם "השורה", המחתרת הציונית בבגדאד. לטענת נאדל, בן-פורת אף הואשם בגניבת סכומי כסף מן העולים מעיראק לישראל; נאדל קושר זאת ישירות לקשרים שהיו לבן-פורת עם העולם התחתון בבגדאד ובעיקר עם עולם הזנות, שהוא עצמו הועסק בו כבר מגיל 17 (שאלה 85 ז, ח, י). הוא מאפיין את בן-פורת כ"טיפוס אפל מאוד" (שאלה 7), כאיש ציבור שנגוע בעשייה לא נורמטיבית, ובכך הוא מערער על הלגיטימיות שלו. נאדל מקדיש מקום מרכזי לסיפור הסגרתו של יהודה תג'ר, שליח המודיעין הישראלי בבגדאד (שאלות 291, 295, 302, 303) שנכלא לעשר שנים והפליל את כל רשת המחתרת הציונית בבגדאד (שאלה 4). לטענת נאדל, בן-פורת – שנשלח מישראל כדי לסייע לתג'ר – לקח אותו לחנות הכלבו "אורוודיבק" אף שידע שהמוצר שמחפש תג'ר לא נמצא שם ודיבר אתו בהפגנתיות בעברית, ללא כל ניסיון לשמור על חשאיות. פליט פלסטיני שהיה בחנות זיהה את תג'ר – ששירת אחרי מלחמת 1948 כקצין בממשל הצבאי בעכו – והסגיר את שניהם למשטרה. אותו פליט פלסטיני, כפי שנראה בהמשך, היה מודיע של שירותי המודיעין העיראקיים (פילוביץ 2010). תג'ר, שהגיע לבגדאד באוגוסט 1950 עם סיפור כיסוי של סוחר שטיחים פרסי, אך לא ידע ולו מילה אחת בפרסית, נכלא כאמור לתקופה ארוכה, ואילו בן-פורת שוחרר כעבור כמה שעות וטען שעונה בחקירה וכי שיניו נשברו – טענה שנאדל מבקש להפריך: לדברי נאדל, בן-פורת שוחרר בנסיבות חשודות והתחזה למי שעבר עינויים אף שלא נראו עליו סימני אלימות (שאלות 225, 226, 305, 306).

נאדל שוטח במכתבו ובשאלות שהציג לבית המשפט עדויות לכך שבן-פורת זרק את הרימון על בית הכנסת מסעודה שם טוב והסגיר את חברי המחתרת הציונית "השורה" כדי שיהיו פסולים לעדות (שאלה 9). אולם לטענת נאדל, דוד בן-גוריון עצמו הוא שתכנן את הטלת הפצצות (שאלה 8) וגם נתן גיבוי לבן-פורת. לדברי נאדל, כשנודע על השחיתות של בן-פורת בענייני העברת כספים וחפצי ערך של יהודי עיראק לישראל, שאותם הפך בן-פורת לרכושו הפרטי (שאלה 9), הציע הריבון טובות הנאה לאנשים תמורת שתיקה (שאלה 109, 110, 111, 112) ובכך, למעשה, הכשיר הריבון בדיעבד את פעולותיו של בן-פורת. נאדל מוסיף ומתאר את בן-פורת כנוכל סדרתי ששלשל לכיסו כספי מדינה שמסר לידי משרד החוץ בראשות משה דיין לצורך הקמת ארגון וו'אק של יהודים יוצאי ארצות ערב (שנהב 2003, 159–164).

זהו מבטו של נאדל על אירועי האלימות בבגדאד, שאותו ניסח במכתב ששיגר אל קוראיו בעתיד. נאדל כתב מתוך הזדהות מלאה, כאילו הוא עצמו חווה את האירועים והיה מעורב בהם אישית. זהו מבט בלתי יציב, שכן כמו בכל אירוניה, הייצוג הלשוני של האירוניה מפצל את הסובייקט לשניים (de Man 1983, 208–228): מצד אחד ישנו הסובייקט הביקורתי של נאדל, שהכרתו מאופיינת בכובד ראש והוא מתווך באמצעות מדיום הלשון שבה מנוסחות שאלותיו, מדיום המערער על תחושתו העצמית שהוא אכן סובייקט אמתי ולשאלותיו יש תוקף של אמת

מוחלטת. מצד שני נאדל יודע שהוא אינו יותר מסובייקט שהופך את בית המשפט, באמצעות הפרפורמנס של סדרת השאלות, לזירה שבה הוא מעלה דרמה שאולי היא אף משעשעת. אך הידיעה הברורה של נאדל שהפרפורמנס של שאלות השאלות מתקיים אך ורק בלשון שבאמצעותה מנוסחות שאלותיו מביאה אותו להכרה הוודאית שהוא עצמו איננו יותר מאשר מסכה, שמעלה שאלות על אירועים אלימים.

פעולת הדיבור של נאדל, שראשיתה במאמריו בעיתונות וסופה באיסוף החומר הארכיוני וליווי בטקסט פרשני שמוצג ככלי עזר להמשך חשיפת הסוד על ידי החוקר העתידי, היא פעולה כפולה שמגלה את הסוד אבל בה בעת משכפלת את נוכחותו, שכן נאדל מתקשה להשיג הוכחות חותכות שנשמכות ישירות על מסמכי הריבון ולא רק על עדויות. הטקסט שהציע הושק ולכן, ככל הנראה, מצא את דרכו לספרייה באוניברסיטת ייל. הנוכחות הגדולה של הסוד טמונה באיסור שהוטל באותה תקופה על נאדל, לדבריו, לעיין במסמכים בארכיון צה"ל, ובעובדה שסקירות על משפטים של חברי המחתרת בבגדאד שהופיעו בעיתונות העיראקית הועלמו ונגזרו – לעתים עמודים שלמים – מן הגיליונות שנמצאים בספרייה הלאומית בירושלים.

הארכיון הוא אתר הטרוטופי. הוא תמיד נמצא מחוץ למקומו. גם אם השימור הארכיוני מוסדר ומסודר, הוא תמיד אנרכי. מסמך נפגש במסמך, ארכיון נפגש בארכיון. אין לדעת עוד מהו הדבר שצריך להימצא במקומו משום שאין סינכרוניזציה בין הארכיונים. אבל ברגע מסוים מפציעה אפשרות להיבור (ארטיקולציה), כמו במקרה הזה. שני הארכיונים – ארכיונו של נאדל ו"ארכיון המוסד" – נפגשו כאשר השתמשו באותה אנלוגיה היסטורית. אנלוגיות היסטוריות משמשות מעין קיצור נרטיבי כדי להעמיד סוגיה מורכבת במבט משווה. האנלוגיה מבוססת על ההנחה שאם שני אירועים המופרדים בזמן דומים זה לזה מבחינה אחת, הם עשויים להיות דומים גם מבחינות אחרות. אף שהאנלוגיה יכולה לשמש צוהר להתבוננות רחבה, לעתים קרובות השימוש בה הוא לצורך כתיבת סיפורים אידיאולוגיים נוחים. לאנלוגיה יש פוטנציאל מסוכן של פיצוץ, למשל האנלוגיה בין דת לפוליטיקה או בין אירוע לאירוע. אבל לאנלוגיה יש גם פוטנציאל לחשוף את המבנה שמסתתר מאחורי הזמן והמקום של הנסיבות: הסטרוקטורה של האירועים (אלימות חוץ-ריבונית) והסטרוקטורה של הדיבור על האירועים. כעת נראה כיצד האנלוגיה, אותה אנלוגיה, משמשת את שני הצדדים, אצל האחד לשם הגילוי ואצל האחר לשם הכיסוי.

האנלוגיה לשם הגילוי

האנלוגיה שנאדל מציע היא "הפרשה" שהתחוללה בישראל במחצית השנייה של שנות החמישים ובראשית שנות השישים בעקבות "עסק הביש". באותה עת נדרש הציבור למחלוקת בשאלה מי נתן, ב־1954, את ההוראה להפעיל רשת ריגול ישראלית במצרים ולהורות לה להטמין פצצות. מטמיני הפצצות בקהיר ובאלכסנדריה, חברי המחתרת הציונית, נתפסו; חלקם

נאסרו וחלקם הוצאו להורג. בשאלה 14 עורך נאדל השוואה בין בגדאד 1951 ובין קהיר 1956, למרות ההבדלים בזמן ובמקום:

- א. האם ידוע לך, כי מר פנחס לבון ז"ל, שר הבטחון לשעבר, אמר לא פעם בפומבי, כי "עסק הביש" הוא שיטה מקובלת, בלתי אנושית ומטומטמת, שהחלה בעיראק?
 ב. האם נכון שלא הגשת נגד פנחס לבון ז"ל תביעה על הוצאת דיבה?

לדברי נאדל, לבון אמר בוועדת החוץ והביטחון: "צורת הפעולה הזאת לא הומצאה בשביל מצרים. היא נוסתה קודם לכן בעיראק". אין סימוכין בכתובים לאמירה זו, אולם היא מופיעה במסמך שהותיר אחריו נאדל. העובדה שלבון הציג את האנלוגיה בין שני המקרים מלמדת על אפשרות סבירה שמעשי האלימות היו פרי מעשיהם של יהודים מקומיים במצרים או בעיראק, בשירות האינטרסים של ישראל. כדי לחזק את האנלוגיה מעלה נאדל את האפשרות כי סמוך למועד הפיצוצים בבגדאד שהו בה אברהם דר, שליח המוסד במצרים שהקים את הרשת שביצעה את עסק הביש (שאלה 26ה), מוטקה בן-צור, מראשי הרשת (שאלה 27), ומקס (מאיר) בינט, מאנשי הרשת שהתאבד בכלא בקהיר לאחר שנודע לו שהבולשת העיראקית תובעת להסגירו לידיה (שאלות 29-30). נאדל מציין עוד שבן-גוריון הוא שהורה לסגור את תיק החקירה הצבאי הפלילי שנפתח נגד בן-פורת לאחר שנמלט משדה הקרב בשנת 1948, ואף הורה להחזירו לקורס קצינים (שאלה 7). בכך טווה נאדל אנלוגיה בין ההשתקה שנהג בן-גוריון בעניין בן-פורת במהלך מלחמת 1948 לבין ההשתקה שנקטה מדינת ישראל בעניין מעורבותו באירועים שהתרחשו בבגדאד ב-1950-1951. את האחריות מטיל נאדל על בן-גוריון עצמו: "כך יצר בן-גוריון לעצמו אדם נאמן, שיעשה כל דבר שידרש ממנו" (שאלה 7). כדי לחזק את האנלוגיה מזכיר נאדל את קצין המודיעין הישראלי מקס בינט ששהה בבגדאד בעת השלכת הפצצות – אבל היה גם זה שנתפס במצרים אחרי נפילת הרשת שהפעילה בה מדינת ישראל. הפוליטיות של אקט ההזכרה שחולל נאדל לאחר שנים הפכה את עבודת המחקר שלו לפעולה רפלקטיבית שמנכיחה את האנלוגיה בין עסק הביש לבין אירועי בגדאד – אולם באותה עת עצמה גם מוחקת אותה. כאשר ביקש חבר הכנסת יוחנן באדר מלבון להבהיר את טענתו ענה לבון:

ד"ר באדר שואל אם היה פרק דומה בעיראק. אני חייב להגיד, שאינני מכיר בפרטים את הפרק הזה. אני יודע באופן כללי מאוד, כי לא התעניינתי בזה. אבל יש אחרים שאפשר לשאול אותם. אני יודע באופן כללי מאוד שאז בעיראק (אינני מתחייב על דיוק, כי באמת אינני יודע דברים מדויקים בפרשה זאת) נעשו דברים דומים שנעשו במצרים [...] אבל אז היה מצב טוב יותר, שממשלת ישראל הכחישה את הקשר שלה עם העניין הזה, זאת אומרת הגדירה זאת כעלילה [...] יתכן מאוד, שאחדים מן האנשים שקשורים בעסקת מצרים היה להם קשר גם אז, אבל אינני יכול להגיד כלום. במידה שאני יודע, ויתכן, שמה שאני יודע איננו מדויק, אני מראש מסתייג, היה דמיון משונה בין אופי הפעולות שנעשו בקהיר ובאלכסנדריה שלוש שנים בערך לאחר מכן.⁹

האנלוגיה בין שתי התופעות האלימות נשמעת מגומגמת מפני שהיא מבוססת על מהלך כפול. מצד אחד היא מייצרת דמיון וזהות בין שני שדות סמנטיים ומצד שני היא מסמנת את ההבדל ביניהם. פעולת הגילוי והכיסוי בלשון מעוררת גם את הדיו של "ארכיון המוסד", שאליו נאדל לא היה חשוף. נאדל מדגיש את החזרתיות של האירועים הדומים שבהם שיגרה ממשלת ישראל את נציגיה לארצות אויב במזרח התיכון תוך כדי הפרה בוטה של כללי הריבונות שלה עצמה ושל המשפט הבינלאומי. העובדה ששני אירועים דומים יכלו להתקיים זה אחר זה דווקא מבליטה את ההבדל היסודי ואת המרווח ביניהם, שכן מהפרת הכללים באירוע הראשון אפשר ללמוד דבר לגבי האירוע השני, אבל באותה העת האפשרות לכך נחסמת. התוצאה היא ששני האירועים ניצבים נפרדים זה מזה והיעדר הרפלקסיה מנתק את הרצף האפשרי ביניהם. מבטו של נאדל, שכבר מיוסד על רפלקסיה מאוחרת, מלכד את אירועי 1951 עם אירועי 1954 לאירוע נפשע אחד משותף. הרפלקסיה של נאדל על שני האירועים היא כבר רפלקסיה מסוג אחר. אין מדובר עוד ברפלקסיה בין שני אירועים הבאים זה אחר זה אלא ברפלקסיה של חוקר המתבונן לאחר שנים רבות בשני האירועים יחדיו.

האנלוגיה פועלת במישור הטמפורלי ובמישור המרחבי (קהיר-בגדאד). הרטוריקה של האנלוגיה המרחבית היא מטונימית, כלומר ממירה מסמן אחד במסמן אחר הסמוך אליו במרחב, ואילו הרטוריקה של האנלוגיה הטמפורלית היא מטפורית, כלומר מיוסדת על דמיון בין מה שאירע ב־1951 לבין מה שאירע ב־1954. המרחק במרחב במזרח התיכון כמו המרחק בזמן ההיסטורי יוצרים ביניהן דמיון שכולל בתוכו גם הבדל. ההבדל הזה הוא שמאפשר להעלים באמצעות הבלטת הדמיון. מכאן אפשר להסיק שאף שמדובר בשתי פיגורות רטוריות לשוניות הנבדלות זו מזו, הרי מנקודת מבטו המאוחרת של נאדל הדמיון ביניהן יוצר אפקט כפול: סוג של זהות המחברת בין אירועי 1951 לאירועי 1954, וממעוף הציפור הופכת האנלוגיה של ההבדל גם לאנלוגיה של דמיון ואפילו של זהות. מכאן יוצא שהזהות מתגלה כהעמדת פנים ואמצעי של הטעיה שנתון לחשיפה הביקורתית של החוקר שיכול, למשל, להצביע על העובדה ששתי החקירות הגיעו למסקנות הפוכות.

ההבחנה הנודעת של פול דה מאן בין הסמל לבין האלגוריה מאפשרת לפרש את ההבדל הטמפורלי שבין המסמן למסומן, כלומר בין 1954 לבין 1951, כהבדל בין האלגוריה לבין הסמל (de Man 1983). האלגוריה נפרשת בהבדל הזמנים בין המסמן למסומן ואילו הסמל מאחד את שניהם לרגע אחד שעוצמתו הסוגסטיבית הביאה את ולטר בנימין לראות בו סוג של התגלות המספרת סיפור של גאולה. לאור זאת אפשר לומר שנאדל, ועמו גם אחרים שאיחדו בין אירועי 1951 לאירועי 1954, הראו כיצד גויסו שניהם לצרכיה של תיאולוגיית הריבונות הישראלית. מנקודת מבטו הביקורתית של נאדל שימשו שני אירועים נפשעים אלה לחיזוק ואפילו להגדרתו של שיח הריבונות הישראלית. הפעולה הנמרצת של ברוך נאדל לבניית הארכיון והדאגה לחוקר העתידי שיגלה אותו בספרייה של אוניברסיטת ייל מאפשרת להגדיר את המורכבות ואת התחכום של המבנה הפוליטי שיצר באמצעותם.

האנלוגיה לשם כיסוי

מבין 12 העדים שחקרה ועדת החקירה שהקים איסר הראל בשנת 1960, שלושה היו שליחי מוסד ישראלים ותשעה – יהודים עיראקים מקומיים. הוועדה סיימה את עבודתה בזריזות רבה: היא מונתה ב־16 בנובמבר 1960 ואת מסקנותיה הגישה ב־9 בדצמבר 1960, כעבור שלושה שבועות בלבד. המסקנות נשלחו לדוד בן־גוריון וזה העביר עותק למרדכי בן־פורת. מטרתו של בן־פורת הייתה להזים ולהשתיק אחת ולתמיד את השמועות על מעורבותו בהטלת הפצצות. מסקנות הוועדה שטיהרו אותו כביכול פורסמו בפעם הראשונה בספרו האוטוביוגרפי בשנת 1996 – ואלו הן:

הוועדה לא מצאה שום הוכחה עובדתית לזריקת הפצצות על ידי ארגון או פרט יהודיים כלשהם. כן לא מצאה הוועדה כל סיבה הגיונית שיכולה הייתה להניע גוף או פרט יהודיים לזרוק פצצות [...] (בן־פורת 1996, 245).

ממצאי ועדת החקירה, שהתפרשו על פני כמאה עמודים ("ארכיון המוסד"), הופיעו לראשונה כאמור בספרו האוטוביוגרפי של בן־פורת (1996, 242–340). בן־פורת פרסם את הממצאים על מנת להראות שגם "ועדת חקירה אובייקטיבית" כביכול פטרה אותו מאחריות. קשה לדעת כיצד החליטה הוועדה אילו עדים לזמן, אולם רוב העדים טענו שפעילים יהודים הם שזרקו את הפצצות. למשל:

שאלה: "האם האסירים האמינו ששלוש זרק פצצות?"
תשובה, אליהו גורג'י: "אני חושב שכן. אולי הם יגידו שלא, אבל האמינו [...] כל אחד האמין שהיהודים עשו את זה. אבל מי עשה לא ידוע. כשחקרו אותנו נראה כמו שיוסף ח'באזה עשה את זה."
שאלה: "אתה, לפי דעתך, כמעט ומאמין שפצצות נזרקו על ידי יהודים, ואתה כאן הבעת דעה שאתה לא יודע מי נתן את ההוראות."
תשובה, אליהו גורג'י: "כן" (שם, 250).

עדויות נוספות תמכו בעדות הזאת:

גורג'י שאשא: "באותו יום שזרקו את הרימון על בית הכנסת הייתי בבית הכנסת [...] ואז ראיתי את יוסף בצרי המנוח נכנס [...] אף פעם לא ראיתי את בצרי בבית הכנסת, וכאשר אמר לי שזו הפעם הראשונה קשרתי את מה שאמר עם המעשה [...] " (שם, 259).

סאלם מועלם: "כשאני אומר פצצות, כוונתי שיהודים זרקו את זאת" (שם, 273).

עזרא שהרבני על בית הכנסת מסעודה שם טוב: "[...] מי זרק אינני יודע, אבל יש לי השערה, שזה נזרק על ידי אנשים שכוונתם להפחיד ולא להרוג [...] זו הייתה פצצת הפחדה שהייתה נפוצה ב'שורה'. אצל העיראקים אין פצצה כזו" (שם, 300).

שאלה: "האם אתה בטוח שבאותה הזדמנות שזרקו את הפצצה על מסעודה שם טוב, ראית את בצרי יחד עם ח'באזה?"
תשובה, איתן שמש: "אילו היה חשד הייתי אומר אני חושד. בנקודה זו אמרתי וחזרתי ואמרתי שאני בטוח" (שם, 313).

יצחק דוד סופר: "הן נזרקו ללא ספק על ידינו. ללא כל ספק נזרקו על ידי יהודים [...] בדרך כלל, בצרי או אורן כמעט ולא היו נוהגים לבוא לבית הכנסת [...]". (שם, 334).

שאלה: "האם אתה חושב שפצצה זו השפיעה על העלייה באמת?"
תשובה, אליהו גורג'י: "כן. אני אומר כן. ראיתי את ההשפעה."
שאלה: "[...] למה בחמישה ליוני היו צריכים לזרוק פצצות. הרי כבר כמעט ולא היו יהודים."
תשובה, אליהו גורג'י: "[...] הפצצה בחמישי ביוני הייתה מאחר שמתוך החישוב כשתפסו את יודקה [תג'ר] בעשרים ושניים במאי אלה שהיו בחוץ פחדו שיאשימו את יודקה בזריקת הפצצות, וכדי להוכיח שלא היהודים ולא השליח מהארץ עשו זאת [...]". (שם, 255).

שאלה: "אתה מתכוון שהזריקה על בית הקפה ובית הכנסת עזרו לעלייה?"
תשובה, גורג'י שאשא: "כן. אין שום ספק" (שם, 255).

אליהו גורג'י, שישב עם יהודה תג'ר בכלא בנוקראת אלסולימן (ואחר כך הועבר עקב מבצע סיני לבית הסוהר בבאקובה), היה בעל הבית שבו התגורר יוסף ח'באזה (שכונה אורן). הוא העיד: "אורן היה הגורם של הפצצות והוא זרק אותן [...] כמו כן כל הקהל טוען שאורן (ח'באזה) הוא שביצע את זריקת הפצצות [...] כשחקרו אותנו נראה כמו שיוסף ח'באזה עשה את זה" (שם, 248). גם תג'ר סיפר כי שאל בצורה גלויה את שלום צאלח: "שאלתי את שלום (בנוכחות יוסף) האם זרקו היהודים את הפצצה. את תשובת ה'כן' לא שמעתי במפורש, אבל היה לי הרושם שכן" (שם, 268).

למרות העדויות הללו, הוועדה אינה מראה כל סימני סקרנות, אינה מרחיבה את החקירה ואינה בודקת את האפשרויות שהעלו. בחלק מן המקרים מקדים את השאלה לעד משפט התניה: "מה דעתך שלך? אל תהיה מושפע מההמון [...]". (שם, 252). יתר על כן, מלבד הקבוצה הראשונה של העדים שנקבעה מראש לא זומנו עדים נוספים ובסיכומו של דבר, לאחר דיון חפוז, דחתה הוועדה את כל העדויות הללו והשתמשה דווקא באנלוגיה לאירועי קהיר כדי לטעון ש"הפרשה" שיבשה את זיכרונם של העדים:

הוועדה הופתעה לטעון מפי מרבית העדים נימה של האשמה בלתי מבוססת מבחינה עובדתית לפיה נזרקו הפצצות על ידי יהודים. אחדים מבין העדים, שמחזיקים כיום בהשקפה זו, טענו לפני שנים, כי לא נזרקו פצצות על ידי יהודים. להשקפתם החדשה הם הגיעו מתוך שיקולים בלתי-ברורים לוועדה. אחד העדים, לדוגמא השתכנע, כי הפצצות נזרקו על ידי היהודים כאשר שמע בשנת 1954 על פצצות שהוטלו על ידי יהודים במצרים [...] קשה לוועדה לקבל גרסה זו ונראית לה הגרסה, לפיה לא הייתה יד יהודית בזריקת הפצצות.

כדאי לקרוא היטב את הטענה: חברי הוועדה דוחים את טענת העדים ומייחסים את השגיאה לפרי דמיונם שניזון מן ההשוואה הפיגורטיבית עם "הפרשה" במצרים. בעוד נאדל טען כי לנוכח אירועים דומים שאירעו במצרים, לא מפתיע שהם התרחשו בכגדאד; ועדת החקירה מהפכת את ההיגיון וטוענת כי מאחר שאירועים דומים אירעו במצרים, העדים מתבלבלים בין שני המקרים. פרוטוקול הדיונים – שבן-פורת עצמו מביא בספרו – מדגים כיצד דחתה

הוועדה את העדויות וביטלה את העובדות בעבודת עריכה קלה. כך למשל דאגה הוועדה להדגיש שהקשר בין הפצצות לתנודות בעלייה היה מקרי: "הצירוף המקרי שבין עיתוי זריקת הפצצות הראשונות ובין התנודות בנכונות היהודים לעלייה".

כדאי לשים לעובדה שהדיון בוועדה הותווה לעסוק במשליכי הפצצות בפועל, ולא נדונה השאלה "מי נתן את ההוראה". העדויות מראות שמלבד מבן-פורת, גם תג'ר היה בסוד העניינים. מעורבותו של תג'ר באירועים היא מורכבת וקשה למתוח קשר ישיר בינה לבין השלכת הפצצות. לימים הסביר תג'ר שהמטרה הייתה להביא את יהודי עיראק לישראל כדי לחזק את הדמוגרפיה היהודית בה. בראיונות שנתן סיפר תג'ר על המשימה ועל ההכנות לה. על מנת ללמוד ערבית הוא התמנה לקצין בכיר בממשל הצבאי בעכו. באותה העת הועסק שם צעיר פלסטיני מן הגליל כמחלק תה – אותו פליט פלסטיני שיגיע לימים לבגדאד, יגויס כמודיע על ידי שירותי המודיעין העיראקיים, יזהה את יהודה תג'ר שיבקר יחד עם מרדכי בן-פורת בחנות הכלבו בבגדאד ב־25 במאי 1951 ויסגיר אותם למשטרה העיראקית (פילוביץ 2010).

על מנת להזים את הדברים הללו כותב בן-פורת: "אינני מתכוון להסיק מסקנות משינוי הניואנסים בדיווחיו של תג'ר [...] ראוי לזכור כי השניים היו תחת סם שתג'ר סיפק להם כדי שייקל עליהם לעבור את השעות הנוראות שלפני התלייה. אני גם מעלה את האפשרות שתג'ר עצמו לא היה במצב נורמלי [...]" (בן-פורת 1996, 212).

בריאיון מאוחר, בשנת 2006, תג'ר מספר:

היום אינני יכול להוכיח זאת, אבל באופן עקיף אושרה הידיעה שישראלי אחד היה אחראי לפצצות האחרות. בתא שלי בכלא בבגדאד [...] ביליתי איתם [עם שני היהודים שעמדו להיתלות: יוסף בצרי ושולם צאלח] את הלילה האחרון. שאלתי אחד, יוסף בצרי, אם הוא זרק את הפצצות. הוא ענה: "לא זרקתי". שאלתי: אולי חברים אחרים? הוא שתק. עשר שנים לאחר מכן, כששוחרתי מן הכלא, דיברתי עם אשתו של אחד האנשים שנתלה. היא סיפרה ששאלה אותו [אם הוא זרק את הפצצות]. הוא ענה שאם הן נזרקו כאשר ישבו בכלא, זו הוכחה שלא הם זרקו את הפצצה בבית הכנסת מסעודה שם טוב. היא רמזה שהוא עשה זאת על דעת עצמו, ללא הנחיות מישראל, וכי עשה זאת על מנת להציל אותנו (Neslen 2006, 62–63).

תום שגב, במאמר שפרסם בעיתון הארץ ב־2006, סיפר כי תג'ר אישר את הדברים בשיחה עם אהוד עין-גיל מעיתון הארץ שחקר את הפרשה. כאשר שאל אותו עין-גיל מדוע לא אמר את הדברים כשהופיע לפני ועדת החקירה של המוסד ב־1960 – דברים שפורסמו מאז בספרו האוטוביוגרפי של בן-פורת כדי להוכיח את טענותיו – ענה תג'ר: "לכל דבר יש עת ומועד תחת השמש. באותה תקופה, לומר משהו מעין זה – זה לא היה מוצא חן בעיני העדה. התנאים השתנו מאז, ופה בארץ הסיפור האמיתי כבר נודע, לפחות בקרב יוצאי עיראק" (שגב 2006). תג'ר מסביר את התנועה שלו אל "גילוי האמת" בזמן שחלף, רעיון שמגולם במסירה הבינ-דורית של נאדל. אבל השאלה אם מעורבותו של בן-פורת בפיגועים נעשתה בידיעת מדינת ישראל ובהנחייתה נותרת בסופו של דבר ללא הכרעה ברורה. בדרך פעולתה של ועדת החקירה אפשר למצוא את המנגנון שעליו כבר עמדנו: השתקה של זהות הריבון האחראי על

ידי פעולה של גילוי והסתרה. לעומת נאדל, שפעל נחרצות לחשוף את מה שנראה בעיניו האמת המוחלטת בדבר האחראים לפעולות האלימות בבגדאד, הרי ועדת החקירה פעלה כמנגנון מורכב של העלמה וגילוי המטשטשים את המהלך הישיר והרציונלי המיועד לבירור האמת. נאדל לא ידע דבר על כך שהאנלוגיה בין אירועי 1951 לאירועי 1954 עלתה והופיעה במסקנות ועדת החקירה של המוסד מכיוון שהפרוטוקול התפרסם בפעם הראשונה בשנת 1996 בספרו האוטוביוגרפי של בן-פורת. לפי עדותו מתברר שכבר בשנת 1966 העביר בן-גוריון עצמו את הפרוטוקול לרשותו של בן-פורת, ויש להניח שמסמך זה הוא שחיסל את סיכויי של נאדל במשפט הדיבה. המפגש בין שני המסמכים, כמו שני הצאים של פרי שהיו מופרדים זה מזה וחוברו יחדיו רק לאחר מכן, לא אפשר את השימוש באנלוגיה במאבק לגילוי האמת. קוצר היד בשימוש באנלוגיה כמכשיר לחשיפת האמת מחזיר אותנו לשאלה האפיסטמולוגית שמעוררת סוגיית הארכיונים שבה נפתח המאמר. הטקסטים שארכיון מכיל אינם רק מספקים מידע אלא גם מגדירים את התנאים שיאפשרו לארכיון לדבר אל מי שמעיין בו לאחר שנים. תנאים אלה של אפשרות הדיבור של הארכיון מגדירים את תוקף האמת של המסמכים הכלולים בארכיון כפי שהוא מתממש ברגע ההיסטורי שבו פותח החוקר את הארכיון.

אלא שהמאבק לגילוי מה שאירע באמת בבגדאד ב-1951 ניזון משני ארכיונים: הארכיון של נאדל ו"ארכיון המוסד". במערכה המשפטית שהתנהלה נגד נאדל התמודדו זה מול זה שני ארכיונים בלתי שווים בעליל. הארכיון של נאדל מבוסס על עשור של עבודת חיפוש ומכיל קרוב למאתיים עדויות, מהן כשמונים עדויות הקשורות לפיצוץ בבית הכנסת. לעומת זאת הארכיון של הריבון הישראלי דל ביותר. הוא נשען על 12 עדים בלבד והחומרים הכלולים בו מבוססים על עבודה חפוזה. צורת החקירה, היקפה ותיעוד השאלות שנשאלו בוועדה אינם מצביעים על חשד כלשהו. למעשה מדובר בשני ארכיונים שהאינטרסים של מי שיעיצבו אותם היו מנוגדים בתכלית. ארכיונו של נאדל נועד לעורר סקרנות וחשדות באמצעות סדרה ארוכה של ניסיונות לברר ולפתוח סוגיות שהועלמו על ידי הריבון ולחלץ עובדות שהודחקו והוסתרו. לעומת זאת המשימה שהוטלה על מעצבי הארכיון של הריבון הייתה להתנהל כגוף שיפוטי הפועל כדי להכריע, לסגור ולרסן עד כדי ביטול את השאלה הנוקבת מה באמת אירע בבגדאד ב-1951. יש לזכור ששני הארכיונים, זה של הריבון וזה של נאדל, לא היו פתוחים זה לזה. כל אחד מהם נוצר בנפרד; לא התנהל ביניהם כל דיאלוג. האינטרס שהפעיל כל אחד מהם לא הביא בחשבון את מה שהתחולל אצל השני. במובן זה כל אחד מהם ייצר טקסטים שלא הפעילו אלימות סימבולית זה כלפי זה. האלימות שהייתה כרוכה בפעולותיהם הנפרדות כוונה כלפי המציאות שאותה עיצבו על סמך מידע שהתקיים מחוץ להם. כל צד הבנה תמונת מציאות משלו ורק לימים יתברר שהן מנוגדות. הרגע הזה של התגלות העימות בין שני הצדדים במרחב הציבורי הוא הרגע שבו הפנה כל אחד מן הארכיונים כלפי השני את אלימות החקירה שהתנהלה בנפרד. אלא שהעימות האלים בין שני הארכיונים לא התנהל בין כוחות שווים. למרות הדלות והמסקנות חסרות ההיגיון של ארכיון הריבון, העובדה שהוא שאב את סמכותו מהריבונות של המדינה העניקה לו כוח עצום שהיה לו קיום משל עצמו, בלי כל קשר לתכנים שנכללו בו. מבנה הכוח הלא סימטרי הכריע את הכף במאבק האלים שהתנהל בין שני

הארכיונים. נאדל הובס במאבק לא בגלל תוכן הארכיון שלו אלא בגלל החולשה של מיקומו במערכת הכוחנית של הריבונות הישראלית.

בעקבות התבוסה שלו במרחב הציבורי בישראל, נאדל התיק את העימות האלים מציר המרחב אל ציר הזמן, והעתיק את הארכיון העשיר שעל הכנתו שקד שנים רבות מן ההווה שבו הובס אל העתיד. באמצעות הפעולה של העברת הארכיון שלו לספריית סטרלינג באוניברסיטת ייל הוא הפך את תבוסתו הסופית בהווה לאפשרות של הצלחה שאולי תושג בעתיד. התבוסה בהווה, בדורו, כללה מעתה פוטנציאל של ניצחון בעתיד שאולי ימומש על ידי חוקרים מהדורות הבאים. את הקרב בין הכוחות הלא סימטריים שהתנהל בהווה שלו הוא הבין כקרב בין שני כוחות לא שווים של אלימות סימבולית. לכן התקת המאבק לעתיד, ובמיוחד התקתו מן המרחב הישראלי שבו הייתה ידו על התחתונה אל המרחב הניטרלי של אוניברסיטת ייל, שאינה כפופה לריבונות הישראלית, יצרו עבורו פוטנציאל לגבור על יריבו. נאדל היה יכול לשער שבזמן ובמרחב שיתכוננו בעתיד תישחק הא-סימטריה של העימות האלים בין שני הכוחות הסימבוליים של כל אחד מן הארכיונים. הכוחות המנוגדים הא-סימטריים יהפכו לכוחות שווים וייתכן שהכוח הסימבולי של הארכיון שיצר אף יגבר על הארכיון שיוצר בידי שליחי הריבון הישראלי. האקט של מסירת ארכיונו לספרייה של אוניברסיטת ייל פתח מבחינתו את האפשרות שהדורות הבאים יעניקו משקל שווה לשני הארכיונים – ואולי גם יכריעו בשאלה "מה אירע בבגדאד ב-1950-1951" בדרך הפוכה מזו שהוכרעה תחת הריבונות הישראלית. זוהי האפשרות שיצר ברוך נאדל עבורנו כחוקרים, המתערבים לאחר שנים במאבק בין הארכיונים. מבחינה זו אנו רואים במאמרנו זה יריית פתיחה במשימה שנטלנו על עצמנו לקחת חלק במאבק אלים ודורסני, שאמנם היו בו רגעים של סיפוק מהשתקת הארכיון של היריב, אך לא פחות ומכך ואולי אף יותר – רגעים נוגעים ללב של כאב התבוסה.

ביבליוגרפיה

- אדירס, יחזקאל, 1977. "365 שאלות הציג העתונאי ברוך נאדל למ. בן-פורת", ידיעות אחרונות, 8.11.1977, עמ' 4.
- אטלס, יהודה, 1969. *עד עמוד התליה: עלילות המחתרת בעיראק*, תל אביב: מערכות.
- אשר, חגי, 1979. *מי נתן את ההוראה: העסק הביש, פרשת לבון והתפטרות בן-גוריון*, ירושלים: עידנים.
- במערכה, 1977. "האני מאשים של ברוך נאדל", במערכה: בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח 195 (אפריל), עמ' 6-7, 23.
- בן-פורת, מרדכי, 1996. *לבגדאד וחזרה: סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה*, תל אביב: הד ארצי.
- גת, משה, 1989. *קהילה יהודית במשבר: יציאת עיראק 1948-1951*, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- דבר, 1977א. "בן-פורת תובע מהעיתונאי ברוך נאדל 500,000 ל"י על הוצאת לשון הרע", דבר, 3.8.1977.

- דבר, 1977 ב. "העיתונאי נאדל הגיש כתב הגנה על תביעת מ. בן-פורת", דבר, 9.9.1977, עמ' 4.
הלל, שלמה, 1985. רוח קדים: בשליחות מחתרית לארצות ערב, תל אביב: ידיעות אחרונות ומשרד הביטחון.
- ידיעות אחרונות, 1977. "ח"כ לשעבר תובע חצי מליון ל"י מהעיתונאי נאדל", ידיעות אחרונות, 3.8.1977.
מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 1993. התנועה הציונית ויהודי עיראק 1941–1950, תל אביב: עם עובד.
פילוביץ, שחף (במאי), 2010. "תלייה נוחה", ערוץ 1, שודר ב-23.2.2010.
שגב, תום, 2006. "פצצות בעיראק", הארץ, 5.4.2006.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, רת ואתניות, תל אביב: עם עובד.
السوداني، صادق، 1980. النشاط الصهيوني في العراق 1914–1952 ظ بغداد دار الرشيد (אלסודאני, צאדק, 1980. הפעילים הציונים בעיראק 1914–1952, בגדאד: דאר אלרשיד).

- Cohen, Shalom, 1978. "Donnez-nous les corps de juifs et gardez leurs biens," *Jeune Afrique* 894, Feb. 22.
- de Man, Paul, 1983. "The Rhetoric of Temporality," *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 178–208.
- Giladi, Naim, 1990. *Discord in Zion*, London: Scorpion Publishing London.
- , 1992. *Ben Gurion's Scandals*, New York: Glilit Publishing House.
- Neslen, Arthur, 2006. *Occupied Minds: A Journey through the Israeli Psyche*, London: Pluto.
- Shenhav, Yehouda, 2006. *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity*, Stanford: Stanford University Press.
- Shiblak, Abbas, 2005. *Iraqi Jews: A History of Mass Exodus*, London: SAKI.